

The Function of Hajj ceremony in Convergence of the Islamic World :Capacities, Dimensions and Obstacles

Seyyed Asif Kazemi*

Abstract

The Hajj ritual, as one of the fundamental pillars of Islamic law, in addition to its religious dimension, has extensive social, cultural and political functions that can pave the way for the formation of convergence in the Islamic world. This research, using a descriptive-analytical method and utilizing Islamic sources as well as contemporary theoretical studies, examines the capacities, dimensions and obstacles to the convergent function of Hajj. The findings indicate that Hajj plays a fundamental role in consolidating the unity of the Ummah by strengthening the common identity of the Islamic Ummah, creating intercultural connections among Muslims, reproducing the original monotheistic and justice-oriented values, and creating a platform for interaction among the elites of Islamic countries. On the other hand, sectarian differences, dominant political interpretations, security approaches in managing the ceremony, and the influence of arrogant powers are among the main factors weakening this capacity. The results of the research show that redefining the social philosophy of Hajj within the framework of the discourse of the new Islamic civilization and strengthening cultural diplomacy among Muslim countries can play an effective role in reviving the convergent functions of this divine duty.

Keywords: Functionalism, Hajj, Convergence, Islamic World, Monotheism, United Ummah.

---

* PhD in Contemporary History of the Islamic World, Higher Education Complex for History, Islamic Tradition and Civilization and Research Fellow at the Al-Mustafa International Research Institute (PBUH).

Email: syedasef_kazemi@miu.ac.ir

کارکرد حج در همگرایی جهان اسلام؛ ظرفیت‌ها و موانع

سیدآصف کاظمی*

چکیده

آیین حج به‌عنوان یکی از ارکان اساسی شریعت اسلامی، افزون‌بر بُعد عبادی، واجد کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی گسترده‌ای است که می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام شود. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع اسلامی و همچنین مطالعات نظری معاصر، به واکاوی ظرفیت‌ها، ابعاد و موانع کارکرد همگرایانه حج می‌پردازد. یافته‌ها بیانگر آن است که حج از رهگذر تقویت هویت مشترک امت اسلامی، ایجاد ارتباطات بین‌فرهنگی میان مسلمانان، بازتولید ارزش‌های اصیل توحیدی و عدالت‌محور، و ایجاد بستر تعامل میان نخبگان کشورهای اسلامی، نقشی بنیادین در تحکیم وحدت امت ایفا می‌کند. در مقابل، اختلافات فرقه‌ای، قرائت‌های سیاسی مسیطر، رویکردهای امنیتی در مدیریت مراسم، و نفوذ قدرت‌های استکباری از عوامل اصلی تضعیف این ظرفیت به شمار می‌روند. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که بازتعریف فلسفه اجتماعی حج در چهارچوب گفتمان تمدن نوین اسلامی و تقویت دیپلماسی فرهنگی میان کشورهای مسلمان، می‌تواند در احیای کارکردهای همگرایانه این فریضه الهی نقش مؤثری داشته باشد.

واژگان کلیدی: کارکرد گرای، حج، همگرایی، جهان اسلام، توحید محوری، امت واحده.

* همکار پژوهشی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی.

ایمیل: syedasef_kazemi@miu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۹/۱۸ - پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۴

استناد به این مقاله: کاظمی، سید آصف (۱۴۰۴) کارکرد حج در همگرایی جهان اسلام؛ ظرفیت‌ها و موانع، دو فصلنامه مطالعات سیاسی و بین‌المللی، شماره ۳، پیاپی (۷)، صص ۱۴۵-۱۶۵

جهان اسلام در دهه‌های اخیر با چالش‌های فراوانی در زمینه تفرقه، همگرایی و ضعف در همبستگی فرهنگی و سیاسی میان کشورها مواجه بوده است. در شرایطی که امت اسلامی بنا بر آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی، بر مفهوم «امت واحده» و همگرایی بر پایه ایمان، عدالت و برادری تأکید دارد، ولی واقعیت‌های موجود از شکاف‌های گسترده در روابط میان جوامع مسلمان حکایت می‌کند. یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در بازسازی این وحدت، بهره‌گیری از ظرفیت‌های آیین‌های دینی مشترک، به‌ویژه فریضه حج است؛ آیینی که همه مسلمانان فارغ از نژاد، زبان، قومیت و مذهب، در زمان و مکانی واحد گردهم می‌آیند و نماد زنده‌ای از وحدت اسلامی را متجلی می‌سازند. حج نه تنها مناسکی عبادی و معنوی است، بلکه یک پدیده اجتماعی و تمدنی محسوب می‌شود؛ عرصه‌ای برای گفت‌وگو و تفاهم فرهنگی، شکل‌گیری شبکه‌های ارتباطی میان نخبگان دینی و فکری، و بازآفرینی هویت مشترک اسلامی در مواجهه با جریان‌های واگرایانه جهانی. با این همه، با وجود ظرفیت گسترده حج برای ایجاد همگرایی در جهان اسلام، موانع گوناگون سیاسی، فکری، و ساختاری مانع از تحقق کامل این کارکرد شده‌اند.

مدیریت انحصاری شعائر، بهره‌برداری‌های سیاسی، و فقدان نظام‌مند گفت‌وگوهای نخبگانی از جمله چالش‌هایی هستند که مانع بالفعل شدن توان وحدت‌بخش حج می‌شوند. حج به‌عنوان عبادتی سیاسی - اجتماعی از مهم‌ترین ظرفیت‌های درونی جهان اسلام برای همگرایی اسلامی است که با گردهم‌آوری نمایندگان از سراسر جهان اسلام در قالب انجام مناسکی یکسان در زمان و مکان واحد، هویت دینی مسلمانان را تقویت می‌کند. جهان اسلام با وجود اشتراکات فراوان، با چالش‌هایی مانند تفرقه، مرزهای سیاسی و اختلافات مذهبی مواجه است. از سوی دیگر، حج به‌عنوان یک رویداد سالانه و فراگیر، ظرفیت بالقوه‌ای برای تبدیل شدن به موتور محرکه همگرایی دارد. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که کارکرد این تأثیرگذاری چیست؟

تحقیق حاضر در پی اثبات این فرضیه است که حج با کارکردهای ارتباطی، فرهنگی، سیاسی، نمادین و اقتصادی - اجتماعی خود، زمینه‌ساز ایجاد همگرایی تدریجی در جهان اسلام می‌شود. حج به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان دین اسلام، صرفاً مجموعه‌ای از مناسک عبادی فردی نیست، بلکه پدیده‌ای چندبعدی و دارای ظرفیت‌های فراوان برای تأثیرگذاری بر روابط اجتماعی و سیاسی مسلمانان است و در آموزه‌های اسلامی تأکید

زیادی بر آن شده است؛ به گونه‌ای که امام صادق(ع) درباره اهمیت حج می‌فرماید: «اگر مردم حج را رها کردند، بر زمامدار مسلمانان است که آنان را بر انجام دادن فریضه حج وادار کند؛ چه بخواهند و چه نخواهند؛ زیرا این خانه برای حج برپا شده است» (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۹۶). حتی در جای دیگر می‌فرماید: «اگر مردم هزینه سفر حج را نداشته باشند، مخارج سفر آنان از بیت‌المال مسلمانان پرداخت می‌شود» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۷۲). شمول مفهومی و کارکردی حج، این فریضه را به عبادتی جهان‌شمول تبدیل کرده که ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، عرفانی و فقهی را دربرمی‌گیرد. به تعبیر برخی محققان، حج را می‌توان نماد جامع اسلام سیستمی و جهان‌شمول معرفی کرد و ابزاری برای حفظ جاودانگی آن دانست.

الف) مبانی نظری و مفهومی

۱. مفهوم‌شناسی

جهان اسلام: ملاک و معیارهای متفاوتی را می‌توان برای تعریف جهان اسلام در نظر گرفت. این مفهوم مرکب از دو واژه «جهان» و «اسلام» است که به تدریج در ترکیب‌های گوناگون و با کاربردهای گوناگون به کار رفته است. مجموعه‌ای از کشورها با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاص که مشخصه اصلی و مشترک اعضای یک کلیت در قرن اخیر است، واژه جهان اطلاق شده است (مؤمنی، ۱۳۸۹، ص ۱-۲). در یک تعریفی به حوزه تمدنی و جغرافیایی اطلاق می‌شود که مسلمانان در آن زندگی می‌کنند و فرهنگ و تمدن اسلامی در آن بالیده است. این مفهوم فراتر از مرزهای سیاسی کشورهای اسلامی، بر اشتراکات دینی، فرهنگی و تاریخی دلالت دارد که مسلمانان را به یکدیگر پیوند می‌دهد. عناصر مشترکی همچون توحید، نبوت، کتاب واحد (قرآن) و قبله واحد، مؤلفه‌های اصلی هویت‌بخش در جهان اسلام هستند. جهان اسلام با وجود تنوع قومی، زبانی و مذهبی، از ظرفیت‌های بالایی برای همگرایی برخوردار است. پیوستگی جغرافیایی، تهدیدات مشترک خارجی، قابلیت‌های تجاری و اقتصادی و مهم‌تر از همه، همگونی‌های دینی و فرهنگی، عواملی هستند که می‌توانند زمینه‌ساز همکاری و همگرایی بیشتر در این حوزه تمدنی باشند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲).

همگرایی: همگرایی در چهارچوب فرهنگ علوم سیاسی به فرآیندی اطلاق می‌شود که در آن، جوامع از خواست و قدرت هدایت مستقل سیاست‌های عمده و اساسی خود چشم می‌پوشند و سعی می‌کنند به تصمیم‌های مشترک و هماهنگ دست یابند. از این

منظر، همگرایی میان کشورها و دولت‌ها ناشی از جبر و اضطرار نیست؛ بلکه محصول ویژگی‌های مشابه و اراده همگن جهت پیوستگی براساس آن ویژگی‌هاست (عیوضی و نصرالهی، ۱۳۹۱، ص ۳).

همگرایی به لحاظ مفهومی عبارت است از نزدیک شدن افراد به سمت هدف مشترک که واگرایی در برابر آن به معنای جدایی از همدیگر و حرکت به سوی هدف‌های خاص است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۳۷۳). ارنست هاس، پایه‌گذار نظریه همگرایی، همگرایی را فرآیندی می‌داند که به وسیله آن رهبران سیاسی چند کشور مختلف متقاعد می‌شوند که وفاداری، انتظارات و فعالیت‌های سیاسی‌شان را به سمت مرکز جدیدی سوق دهند که نهادهایش از اختیارات قانونی برخوردار باشند (سیف‌زاده، ۱۳۶۸، ص ۱۹۱). در یک دسته‌بندی تحلیلی، می‌توان همگرایی را در چهار سطح بررسی کرد: هویت، هدف، انسجام، و انطباق. در سطح هویت، مسئله حفظ یا تغییر هویت‌های پیشین مطرح است. در سطح هدف، وحدت مقاصد و آرمان‌ها، و در سطح انسجام، تنظیم هنجاری روابط بر مبنای اصول مشترک ارزشی، و در سطح انطباق، هماهنگی در قواعد و مقررات (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۵-۴).

۲. کارکرد گرایی

نظریه کارکردگرایی^۱ در همگرایی با نام «دیوید میترانی^۲» در پیوند است. این پژوهشگر انگلیسی در میانه دو جنگ جهانی مطرح شد. طبق نظریه میترانی، پیچیدگی روزافزون نهادهای حکومت، موجب کاهش اهمیت کارشناسان سیاسی و سیاستمداران شده و در عوض کفه را به سمت کارشناسان فنی که با فعالیت‌های سیاسی سروکار چندانی ندارند، سنگین کرده است. میترانی برای توضیح نظریه خود از اصطلاح «تسری» یا «گسترش»^۳ استفاده می‌کند. برای نمونه، از نظر وی، همکاری در زمینه نفت ممکن است به همکاری در زمینه پتروشیمی، حفاظت محیط‌زیست و حمل‌ونقل نیز منجر شود. میترانی معتقد است که ایجاد شبکه گسترده از نهادهای اقتصادی و اجتماعی بین‌المللی، که زمینه‌ساز همگرایی بین‌المللی هستند، بهترین راه برای مقابله با وضعیت بحرانی واگرایی است (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴، ص ۶۶۶-۶۹۷).

میترانی را باید مهم‌ترین نظریه‌پرداز کارکردگرایی در روابط بین‌الملل دانست. وی در اثر معروف خود با عنوان «یک سیستم صلح‌آمیز کارآمد»^۱، که در سال ۱۹۴۳ منتشر شد، ایده اصلی کارکردگرایی را مطرح کرد. میترانی معتقد بود که برای دستیابی به صلح و همکاری بین‌المللی، نباید مستقیماً به سراغ همکاری‌های سیاسی رفت؛ زیرا این حوزه با حساسیت‌های حاکمیتی و ملی گره خورده است؛ بلکه باید از حوزه‌های فنی، تخصصی و غیرحساس آغاز کرد. اصل اساسی در نظریه میترانی، «کارکرد در پی ساختار می‌آید»^۲ است؛ یعنی اگر کشورها در زمینه‌های مشخص فنی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی با یکدیگر همکاری کنند و نهادهای مشترک ایجاد نمایند، این همکاری به تدریج به سایر حوزه‌ها از جمله حوزه سیاسی سرایت خواهد کرد. این فرایند را سرریز^۳ می‌نامند.

از نظر میترانی سرمنشأ تعارض‌های میان دولت‌ها، وجود شکاف‌های سیاسی است و نمی‌توان این شکاف‌ها را با توافق حقوقی حل کرد. از نظر میترانی راه رسیدن به صلح فعالیت مشترک است (مشیرزاده، ۱۳۸۹، ص ۶۰-۶۳). وی استدلال می‌کند که پیچیدگی فزاینده نظام‌های حکومتی، وظایف فنی و غیرسیاسی حکومت‌ها را بسیار افزایش داده است. این وظایف نه تنها باعث ایجاد نیاز به متخصصینی کاملاً کارآزموده در سطح ملی شده است، بلکه در سطح بین‌المللی هم مسائلی اساساً فنی را به وجود آورده که حل آنها مستلزم همکاری فن‌شناسان است و نه نخبگان سیاسی. نظریه آقای میترانی در بردارنده نوعی اصل «انشعاب^۴» است که طبق آن توسعه همکاری در یک حوزه فنی، به ظهور رفتار مشابه در سایر حوزه‌های فنی منجر می‌شود. از این رو همکاری کارکردی در یک بخش باعث همکاری کارکردی در بخش‌های دیگر نیز می‌شود.

برای مثال، همکاری و تلاش برای ایجاد یک بازار مشترک باعث اعمال فشار برای همکاری بیشتر در زمینه سیاست‌های مربوط به قیمت‌گذاری، سرمایه‌گذاری، حمل‌ونقل، بیمه، مالیات، بانکداری و مالیات و... می‌شود (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴، ص ۶۶۶-۶۹۷). میترانی معتقد است که پیچیدگی فزاینده نظام‌های حکومتی، وظایف اساساً فنی و غیرسیاسی حکومت‌ها در سطح ملی و بین‌المللی را به حدی افزایش داده است که حل آنها مستلزم همکاری اصحاب فن به جای همکاری نخبگان سیاسی است و می‌توان

1 A Working Peace System

2 Form follows Function

3 Spillover

4 ramification

پیش‌بینی کرد که با افزایش وسعت و اهمیت مسائل فنی بشر، شمار و قلمرو این سازمان‌ها نیز رو به افزایش رود (همان، ص ۶۶۷).

از نظر میترانی، سیستم «دولت-ملت» و تأکید بر ملی‌گرایی، علت اصلی اختلاف‌ها در سطح بین‌المللی است. از این‌رو، توسعه نهادهای فراملی که برای دولت‌های ملی محدودیت ایجاد می‌کند، می‌تواند نقش مؤثری در برقراری صلح ایفا کند. به عقیده وی، اگر جامعه جهانی به‌طور کارکردگرایانه و با شبکه‌ای از سازمان‌های بین‌المللی برای تأمین نیازهای مختلف خود سازمان‌دهی شود، تمایل به برخورد و احتمال وقوع جنگ از بین می‌رود و بشر به سمت صلحی و همکاری پیش خواهد رفت (ولایتی و سعیدمحمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۱).

در همگرایی کارکردی، دانشمندان و فن‌شناسان از جایگاهی حیاتی و محوری برخوردار هستند. بنابراین، از یک سو برای تشخیص الگوهای اعتقادی کارمندان متخصص سازمان‌های بین‌المللی در مورد رابطه دانش تخصصی با انجام کنش دسته‌جمعی جهت دستیابی به اهداف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و از سوی دیگر، برای ارزیابی میزان افزایش گستره برنامه‌های بین‌المللی مربوط به علم و فناوری در راستای برقراری ارتباط میان دانش تخصصی و اهداف فزاینده اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جای آن دارد (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴، ص ۶۷۹).

بر اساس این، کارکرد حج به مجموعه نقش‌ها و اثربخشی‌هایی اطلاق می‌شود که این فریضه دینی در سطوح مختلف فردی، اجتماعی و فراملی ایفا می‌کند. پژوهش حاضر به‌طور مشخص به کارکرد فراملی و همگرایانه حج توجه دارد. همگرایی کارکردی ظرفیت بالایی برای تحلیل نقش حج در همگرایی جهان اسلام دارد. با توجه به این نظریه، می‌توان حج را به‌عنوان یک حوزه «کارکردی» و «غیرحساس» در نظر گرفت که می‌تواند زمینه‌ساز همکاری‌های گسترده‌تر میان کشورهای اسلامی شود.

حج به‌عنوان یک گردهمایی عظیم سالانه، عرصه‌ای برای همکاری‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی فراهم می‌آورد. بر اساس منطق «سرریز»، همکاری در زمینه‌های مرتبط با حج (مانند تسهیلات سفر، خدمات درمانی، تبادلات فرهنگی و گفت‌وگوهای علمی) می‌تواند به تدریج به همکاری در سایر حوزه‌ها منجر شود. همچنین، تجربه همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان مذاهب مختلف در ایام حج می‌تواند الگویی برای همگرایی بیشتر در سطح جهان اسلام باشد. نکته مهم آنکه در نظریه کارکردگرایی، تأکید

بر همکاری‌های فراحاکمیتی و فراملی است. حج نیز به دلیل ماهیت عبادی و فراملی خود، تا حدود زیادی از کنترل‌های دولت‌محور خارج است و می‌تواند عرصه‌ای برای تعامل مستقیم ملت‌های مسلمان فارغ از تنش‌های سیاسی باشد.

۳. پیشینه تحقیق

حقی (۱۴۰۱، ص ۹۱) در پژوهشی با عنوان «دیپلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری» به این پرسش پاسخ داده است که حج چه نقش و ظرفیتی در راستای تحقق همگرایی امت اسلامی دارد. فرضیه این مقاله آن است که فریضه حج با توجه به دارا بودن ظرفیت‌های متعددی از جمله ابعاد سیاسی و اجتماعی، وحدت‌گرایی و آگاهی‌بخشی از مشکلات جهان اسلام می‌تواند در مسئله همگرایی امت اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد.

قربانی‌سپهر و همکاران (۱۴۰۱، ص ۱۱۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه دیپلماسی فرهنگی حج و موانع آن با تأکید بر همگرایی در جهان اسلام» نشان داده‌اند که مناسک حج تمرینی برای برقراری ارتباط و گفت‌وگوی منطقی بین مذاهب اسلامی است و استفاده صحیح از این موقعیت عظیم اسلامی می‌تواند باعث تقریب مذاهب اسلامی شود. عیوضی و نصرالهی (۱۳۹۱، ص ۲) در پژوهشی با عنوان «همگرایی جهان اسلام و آینده تمدن اسلامی» ضرورت همگرایی کشورهای اسلامی را تبیین کرده و براساس شناسایی روندها و رویدادهای تاریخی شکل‌دهنده به همگرایی و واگرایی کشورهای اسلامی و همچنین، رصد تحولات کنونی و آتی، آینده‌های بدیل تمدن اسلامی را در طیفی از همگرایی و واگرایی ارائه داده‌اند.

ب) ظرفیت‌های حج برای همگرایی

حج نه تنها راهی برای نزدیک شدن به خدا ارائه می‌دهد، بلکه مزایای اجتماعی، آموزشی، اقتصادی و سیاسی را نیز به زائران ارائه می‌دهد. برای نشان دادن برابری، برادری و به‌منظور تسلیم در برابر آموزه‌های اسلامی همه زائران به‌صورت جمعی باوجود ویژگی‌های مختلف جمعیتی لباس احرام می‌پوشند (قربانی‌سپهر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۶۸). مراسم حج به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان دین اسلام، صرفاً مجموعه‌ای از مناسک عبادی فردی نیست، بلکه پدیده‌ای چندبعدی و دارای ظرفیت‌های فراوان برای تأثیرگذاری بر روابط اجتماعی و سیاسی مسلمانان است. شمول مفهومی و کارکردی حج،

این فریضه را به عبادتی جهان‌شمول تبدیل کرده که ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، عرفانی و فقهی را دربرمی‌گیرد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲).

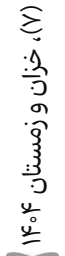
۱. ظرفیت نمادین و اعتقادی

توحیدمحوری به عنوان عامل وحدت‌بخش: اساسی‌ترین ظرفیت حج برای ایجاد همگرایی، توحیدمحوری آن است. حج به عنوان یک سفر عمیق معنوی و تحول‌آفرین تلقی می‌شود که مسلمانان را به خدا نزدیک‌تر و ایمان آنها را تقویت می‌کند (قربانی‌سپهر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۱۲). توحیدمحوری در مراسم حج به گونه‌ای است که حتی نفی دشمن مشترک در حج جلوه عملی از مفهوم توحید یا یگانگی خداوند می‌شود. این عمل به مثابه تجلی عملی اصول صلح و وحدتی است که اسلام ترویج و بر این ایده تأکید می‌کند که همه مسلمانان بخشی از امت بزرگ‌تری هستند که از درگیری‌ها و شکاف‌های شخصی فراتر می‌رود و این اتحاد با برائت از دشمنان و مشرکان تقویت خواهد شد. مسلمانان با همبستگی و عبادت در سفر حج، پابندی خود به تعالیم اسلام و اعتقاد خود به یگانگی خداوند را مجدداً تأیید می‌کنند (نظری و پیرانی، ۱۳۹۶، ص ۸۵-۸۷).

از این رو، اساسی‌ترین ظرفیت حج برای ایجاد همگرایی، توحیدمحوری آن است. شعار اصلی حج «لبيك اللهم لبيك» است که بیانگر بندگی خالصانه در برابر خداوند یگانه می‌باشد. این شعار، تربیت نفس بر توحید و اخلاص در عبادت را هدف قرار داده است. وحدت عقیده است که می‌تواند ملت‌ها و امت‌های گوناگون را گرد هم آورد و بر عوامل تفرقه‌انگیز، هر اندازه که قوی باشند، غلبه کند. حج به عنوان عبادتی سیاسی-اجتماعی از مهم‌ترین ظرفیت‌های درونی جهان اسلام برای بیداری اسلامی است که با گردهم‌آوری نمایندگان از سراسر جهان اسلام در قالب انجام مناسکی یکسان در زمان و مکان واحد، هویت دینی و تمدنی مسلمانان را تقویت می‌کند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲). در نظام تمدنی نه‌تنها فرد و جامعه ستیزی با یکدیگر ندارند، بلکه با یکدیگر تعامل دارند. کعبه که اساسی‌ترین نماد حج است، محور توحید است؛ توحیدی که زیربنای اصلی دین اسلام است. مناسک حج نیز برای تقویت دینداری و هویت دینی مسلمانان است (بابایی و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۷۵).

عقیده اسلامی همان نیرویی بود که توانست قبایل پراکنده عرب در شبه‌جزیره را متحد کند و حتی میان عرب و غیرعرب تحت لوای توحید وحدت ایجاد نماید. این اصل در حج به شکلی عمیق‌تر تثبیت می‌شود؛ آنگاه که مسلمان در برابر خانه خدا می‌ایستند و

عظمت خالق را در آفریده‌هایش مشاهده می‌کند و مردمانی با رنگ‌ها، شکل‌ها و زبان‌های گوناگون را می‌بیند که گرد خانه طواف می‌کنند و لیبیک‌گویان خداوند را تعظیم می‌نمایند. آیات قرآن نیز بر این حقیقت تأکید دارد که اساس دعوت ابراهیمی، توحید و پرهیز از شرک بوده است. آنجاکه خداوند می‌فرماید: «وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَّا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا» (حج، ۲۶). بنابراین، کعبه و رفع قواعد آن با اقرار به توحید و نفی شرک تلازم داشته است. این بدان معناست که حج، ضمیر انسان را به توحید تربیت می‌کند و او را به مراقبت از خداوند در گفتار و کردار فرامی‌خواند.

نمادپردازی مشترک (احرام، طواف، عرفات): نمادپردازی مشترک در اسلام مانند مناسک حج شامل احرام، طواف و وقوف در عرفات، نقش بسزایی در همگرایی امت اسلامی ایفا می‌کند. احرام با بر تن کردن لباسی یکسان، تمایزات نژادی، طبقاتی و ملی را از بین می‌برد و همه مسلمانان را در برابر خداوند برابر می‌کند. طواف به دور کعبه، قبله واحد و نماد وحدت، مسلمانان از سراسر جهان را در یک عمل عبادی مشترک و با یک جهت‌گیری، متحد می‌کند. وقوف در عرفات نیز که نمادی از اجتماع در صحرای محشر است، احساس برابری و یادآوری حساسی نهایی را در میان حاجیان تقویت و پیوند معنوی عمیقی میان آنان ایجاد می‌کند. این نمادهای قدرتمند، با ایجاد تجربه‌ای جمعی و فراتر از مرزهای جغرافیایی و زبانی، حس هویت مشترک اسلامی را تقویت و به همگرایی و همبستگی میان مسلمانان جهان کمک شایانی می‌نمایند. مناسک حج سرشار از نمادهایی است که همگی بر معانی وحدت‌بخش دلالت دارند. کعبه که اصلی‌ترین نماد اسلام است، همه مشاعر مقدس نظیر صفا و مروه، عرفات، مشعر و منا نمادهای اسلام هستند. قرآن می‌فرماید: «إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَائِرِ اللَّهِ» (بقره، ۱۵۸).

از طرفی با زنده نگه داشتن و توجه به نمادها می‌توان در فراز و نشیب‌های اجتماعی، تاریخی، برخوردها و تعارض‌های فرهنگی خط اصلی را پیدا کرد و به نسل‌ها و فرهنگ‌های بعد منتقل کرد که نماد سریع‌ترین و آسان‌ترین راه دستیابی و حفظ فرهنگ‌ها هستند و با ویژگی ایجاز و در عین حال جامعیت خود بهتر می‌توانند فرهنگ را به دیگران و نسل‌های آینده انتقال دهند (قربانی سپهر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۴۰-۱۴۱). پیام‌های غیرکلامی حج، کمیت و کیفیت انتقال از راه علائم و کدها یا نمادها بیشتر است. به‌منظور سرعت انتقال و استفاده قوی و کامل‌تر از پیام‌ها، از علائم و نمادهای رمزی و کدبندی‌شده بهره‌گیری می‌شود. در مراسم حج گویاترین و کامل‌ترین علائم و نشانه‌ها و زیباترین و

جذاب‌ترین کدها و رموز تعیین یافته هستند. حاجی با حضور در سرزمین وحی و انجام دادن مناسک حج، ضمن آشنایی با نمادهای به کار رفته در مشاعر مقدس و یافتن معانی و حقایقی که پشتوانه آنها را تشکیل می‌دهند، پیوند خود را با ارزش‌های نهفته در آن محکم می‌کند (همان، ص ۱۴۳).

بازتولید هویت جمعی اسلامی در برابر هویت‌های قومی و ملی: در مواجهه با هویت‌های قومی و ملی که گاهی مرزهای جغرافیایی و فرهنگی ایجاد می‌کنند، بازتولید هویت جمعی اسلامی می‌تواند به‌عنوان یک عامل همگرایی عمل کند. اسلام با تأکید بر امت واحده و برادری ایمانی، فارغ از نژاد، زبان و ملیت، بستری مشترک برای همبستگی ایجاد می‌کند. این هویت مشترک، ارزش‌های اخلاقی، تاریخی و معنوی واحدی را در میان مسلمانان ترویج می‌دهد که می‌تواند بر تفاوت‌های قومی و ملی غالب شده و حس همبستگی و درک متقابل را تقویت کند. در نتیجه، این همگرایی اسلامی می‌تواند به کاهش تنش‌های احتمالی بین گروه‌های مختلف و ایجاد فضایی برای همکاری و همزیستی مسالمت‌آمیز منجر شود. حج به‌منابه نیروی متحدکننده قدرتمندی عمل می‌کند که افراد را از هر طبقه و گروهی گرد هم می‌آورد تا مناسک مقدس را با هماهنگی و همبستگی انجام دهند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳، ص ۱۶۰).

این گردهمایی عظیم، هویت دینی و تمدنی مسلمانان را در بستر امت اسلامی تقویت می‌کند. امت، نوعی همگونی هویتی است که ممکن است افراد از جهت نژادی، قومی و جغرافیایی پراکنده باشند، ولی اهداف و برنامه‌های یکسان آنان را در کنار هم قرار می‌دهد. حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را کمرنگ می‌کند تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی «امت اسلامی» منسجم کند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲-۳).

مناسک حج سرشار از نمادهایی است که همگی بر معانی وحدت‌بخش دلالت دارند. احرام به‌عنوان نخستین گام ورود به حج، نمادی از لباس بندگی و یکسانی است. حاجیان با پوشیدن دو تکه پارچه سفید و بی‌آلایش، از تمام تعلقات دنیوی و تمایزات اجتماعی جدا می‌شوند. این پوشش یکسان، یادآور روز حشر و قیامت است که همه انسان‌ها در پیشگاه خداوند یکسان خواهند بود. طواف گرد خانه خدا، نماد وحدت و یکپارچگی امت اسلامی است. مسلمانان از سراسر جهان با ملیت‌ها، زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، همه در گرداگرد یک نقطه مرکزی می‌چرخند و این حرکت دایره‌وار، بیانگر تمرکز آنان حول محور توحید است.

وقوف در عرفات نیز نمادی از اجتماع عظیم بشری در پیشگاه خداوند برای حسابرسی است. تفاوت میان عرفات و عرصات (محشر) در این است که عرفات مکانی است که انسان با اختیار خود برای آزمون الهی به آن آمده، درحالی که عرصات جایگاهی است که انسان برای مشاهده نتیجه امتحان، ناچار به حضور در آن خواهد بود. این نمادپردازی عمیق، پیام وحدت و برابری را به مسلمانان القا می کند.

۲. ظرفیت ارتباطی و شبکه سازی

شکل گیری بزرگ ترین گردهمایی انسانی سالانه: حج، به عنوان بزرگ ترین گردهمایی سالانه مسلمانان، نقشی بنیادین در شکل گیری و تعمیق ارتباطات میان پیروان دین اسلام ایفا می کند. این مناسک معنوی، فراتر از عبادتی فردی، بستری بی بدیل برای تبادل فرهنگی، فکری و اجتماعی میان مسلمانانی از ملیت ها، زبان ها و پیشینه های گوناگون فراهم می آورد. در این گردهمایی عظیم، افراد فرصت می یابند تا در فضایی صمیمی و مملو از معنویت، با یکدیگر ارتباط برقرار کرده، تجارب زیسته خود را به اشتراک بگذارند و از نزدیک با فرهنگ ها و دیدگاه های متفاوت آشنا شوند. این ارتباطات دوسویه، که از خلال مناسک مشترک و گفت و گوهای رودررو شکل می گیرد، به تدریج به درک متقابل، رفع سوء تفاهم ها و ایجاد حس همبستگی و برادری میان امت اسلامی منجر می شود.

از دیدگاه امام خمینی (ره)، حج «مرکز تبادل اندیشه و اتحاد دل های مسلمانان» است و فرصتی برای «تبادل نظر میان صاحبان فکر و عقیده در جهان اسلام» فراهم می آورد (۱۳۸۹، ج ۲۰، ص ۳۴۵-۳۵۰). قرآن کریم نیز با بیان «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج، ۲۷-۲۸)، بر منافع جمعی و اجتماعی حج تأکید دارد که یکی از مهم ترین این منافع، شکل گیری ارتباطات و در نهایت همگرایی است. این ارتباطات، زمینه ساز شکل گیری «امت واحده» است که در آن، منافع و سرنوشت مشترک بر اختلافات فردی و گروهی اولویت می یابد. بنابراین، حج نه تنها به عنوان یک فریضه دینی، بلکه به عنوان یک «دانشگاه بزرگ انسانی» عمل می کند که در آن، ارتباطات معنادار شکل گرفته و همگرایی میان مسلمانان، به عنوان هدف غایی، محقق می شود. این همگرایی، با تقویت پیوندهای میان جوامع مسلمان، می تواند در برابر چالش های منطقه ای و جهانی، به عنوان یک نیروی بازدارنده و انسجام بخش عمل کند.

مراسم حج مهم ترین و بزرگ ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورها و فرقه های مختلف اسلامی در کنار هم به

مراسم مذهبی می‌پردازند. مراسم حج خصوصیات از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسائل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت‌آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد. مراسم عبادی-سیاسی حج فرصت مناسبی است برای تعامل پیروان فرق و مذاهب اسلامی و پلی است برای ایجاد ارتباط میان آنان و اطلاع پیدا نمودن آنان از وضعیت برادران خود در سایر بلاد اسلامی و در کل حج نماد و مظهر اتحاد مسلمین و تقویت‌کننده روح اخوت و برادری در میان مسلمانان است (حقی، ۱۴۰۱، ص ۱۰۶-۱۰۷).

یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های حج برای همگرایی، ایجاد بزرگ‌ترین گردهمایی انسانی سالانه است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ» (حج، ۲۷). این آیه بر آمدن مردم از راه‌های دور و نزدیک برای شرکت در این اجتماع عظیم تأکید دارد. از این رو، این گردهمایی، فرصتی کم‌نظیر برای تعامل و ارتباط مستقیم میان مسلمانان از مناطق مختلف جهان فراهم می‌آورد. آنان می‌توانند در این ایام، افکار و اندیشه‌های خود را مبادله کنند، از تجربیات یکدیگر بیاموزند و به تفاهم متقابل دست یابند. این تعامل افکار و رسیدن به تفاهم متقابل، یکی از کارکردهای مهم حج است که به نزدیک کردن فرهنگ‌های متفاوت به یکدیگر کمک می‌کند.

از راه‌های تقویت وحدت اسلامی در حج، تقویت روابط بین مسلمانان است. در حج، مسلمانان از مناطق مختلف جهان با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف شرکت می‌کنند که همه آنها در بستر گرایش‌ها و تعاملات دینی قرار می‌گیرند. به این ترتیب، حج عرصه فرهنگی و اجتماعی را نیز برای تقویت وحدت جهان اسلام مهیا می‌کند و تقویت ارتباطات بین مسلمانان را زمینه همگرایی فرهنگی قرار می‌دهد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۰). اساساً یکی از علائم حیات یک جامعه این است که همبستگی میان افراد بیشتر است. خاصیت مردگی، تلاشی‌شدن و متفرق‌شدن و جداشدن اعضا از یکدیگر است و خاصیت زندگی یک اجتماع، وحدت و همبستگی بیشتر اعضا و جوارح آن اجتماع است (مطهری، ۱۳۶۱، ص ۲۱).

تبادل اطلاعات، آرا و تجارب میان نخبگان، علما و توده‌های مسلمان: حج تنها یک عبادت فردی یا آیینی نیست؛ بلکه میدان گسترده‌ای برای گفت‌وگو، تعامل و هم‌فکری میان مسلمانان از سراسر جهان است. در این آیین عظیم، علما، اندیشمندان و نخبگان امت اسلامی می‌توانند در فضایی معنوی و صمیمی به تبادل اندیشه و تجربه بپردازند. تماس نزدیک و دیدار چهره‌به‌چهره پیروان مذاهب مختلف، فرصتی بی‌بدیل برای شناخت متقابل، رفع

سوء تفاهم‌ها و تبیین مشترکات عقیدتی و فرهنگی میان آنان فراهم می‌کند. در ایام حج، نشست‌ها و گفت‌وگوهای آزاد میان علما و روشنفکران اسلامی درباره مسائل اساسی جهان اسلام از چالش‌های فرهنگی و علمی گرفته تا مشکلات سیاسی و اقتصادی امت می‌تواند به ایجاد درک عمیق‌تر و همگرایی بیشتر بین جوامع مسلمان بینجامد. این ارتباط و تبادل اندیشه، روح «امت واحده» را زنده نگه داشته و از پراکندگی و تفرقه‌ای جلوگیری می‌کند که دشمنان اسلام در پی آن‌اند. چنین روابط و تعاملاتی، ضمن تقویت همبستگی دینی، می‌تواند به پایه‌گذاری شبکه‌های فکری و فرهنگی میان کشورهای اسلامی منجر شود تا پس از ایام حج نیز استمرار داشته باشد. در نتیجه، حج نه تنها کانون وحدت اعتقادی، بلکه محور هم‌افزایی تمدنی و همکاری واقعی میان ملت‌های مسلمان است (ره‌نمایی، ۱۳۸۸).

تقویت همدلی و «نظریه ذهن» جمعی: تجربه شانه به شانه ایستادن با زائرانی از پیشینه‌های گوناگون، حس همبستگی و برادری را تقویت می‌کند. زائران درمی‌یابند که مشکلات جهان اسلام، مشکلات مشترک همه مسلمانان است و آنان در برابر سرنوشت یکدیگر مسئول هستند. این همدلی جمعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری نوعی «وجدان جمعی» در میان مسلمانان می‌شود که آنان را به حمایت از یکدیگر در برابر تهدیدات مشترک فرامی‌خواند. امام خمینی (ره) در این باره می‌فرماید: «فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت‌ها و سرمایه‌ها، فریاد دردمندانه ملت‌هایی است که خنجر کفر و نفاق قلب آنان را دریده است» (۱۳۸۹، ج ۲۰، ص ۳۴۶).

ج) ابعاد همگرایانه حج

بر اساس چهارچوب نظری اتخاذ شده در این پژوهش، دیپلماسی فرهنگی حج این توانایی را دارد که در ایجاد صلح و امنیت جهانی و منطقه‌ای مؤثر واقع شود؛ زیرا با تقویت زمینه‌های فرهنگی، عواملی نظیر تعصب و جهل، تکبر و... از بین می‌رود. تاریخ گواه آن است که هرگاه زمینه‌های فرهنگی تقویت شده‌اند، زمینه‌های کینه و عداوت بین مردم کم می‌شود و جنگ و خونریزی متوقف شده و صلح و آرامش به ارمغان آمده است (قربانی سپهر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۵۶).

۱. ابعاد هویتی-تمدنی: بازتعریف هویت جمعی امت اسلامی

یکی از مهم‌ترین ابعاد کارکردی حج، نقش آن در بازتعریف و تقویت هویت جمعی امت اسلامی است. حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را کمرنگ می‌کند تا همه مسلمانان را با ملاک

هویتی جدیدی در مفهوم متعالی «امت اسلامی» منسجم کند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲-۳). حج به عنوان یک سفر عمیق معنوی و تحول آفرین تلقی می شود که مسلمانان را به خدا نزدیک تر و ایمان آنها را تقویت می کند. این عبادت جمعی اهمیت همبستگی و همکاری بین مسلمانان را برجسته می کند. افزون بر این، تجربه حج یادآور موقتی بودن این دنیا و اهمیت آمادگی برای زندگی پس از مرگ است (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳، ص ۱۶۶).

همان طور که در قرآن کریم آمده است: «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا...» (یونس: ۱۹) مردم در فطرت توحیدی خود یک امت محسوب می شوند و در مکتب اسلام مسلمانان یک امت واحد هستند؛ زیرا آنان اسلام و تسلیم شدن در برابر خدای واحد و پذیرش توحید را در خود دارند. حج نشان از ایمان و توحید و رسیدن به امت واحد است. مناسک حج بر مساوات، تواضع و تسلیم در برابر اراده خداوند تأکید دارند. زائران بدون توجه به پیشینه ای که دارند، همان مناسک را انجام می دهند، همان دعاها را می خوانند و شانه به شانه به نماز می ایستند. همچنین، حج به عنوان بستری برای مسلمانان برای ارتباط با یکدیگر، تبادل تجربیات و پرورش درک عمیق تر از اعتقادات و ارزش های مشترکشان عمل می کند و این فرصت را برای مسلمانان فراهم می کند تا اختلافات خود را کنار بگذارند و در عبادت، دعا و تفکر گردهم آیند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳، ص ۱۶۷-۱۶۸).

مراسم عبادی - سیاسی حج فرصت مناسبی است برای تعامل پیروان فرق و مذاهب اسلامی و پلی است برای ایجاد ارتباط میان آنان و اطلاع پیدا نمودن آنان از وضعیت برادران خود در سایر بلاد اسلامی. کنگره عظیم سالانه حج می تواند زمینه های همگرایی لازم جهت تشکیل امت جهانی اسلام را فراهم کند (حقی، ۱۴۰۱، ص ۱۰۷). امام خمینی حج را یکی از ابزارها و مکان های تحقق همبستگی و وحدت در جهان اسلام می داند و زائران را به این امر فرامی خواند و آنها را از تفرقه افکنی پرهیز می دهد. ایشان در این باره می فرمایند: «عموم برادران و خواهران اسلامی باید توجه داشته باشند که یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است» (۱۳۷۸، ج ۱۰، ص ۶۱).

عناصری که مفهوم یک امت با آن تحقق پیدا می کند، اشتراک در سرزمین، قومیت، زبان، رنگ، منافع و مصالح مشترک و فکر و عقیده است. آنچه وحدت اساسی را بین انسان ها به وجود می آورد و می تواند وحدت واقعی آنها را تضمین کند، همان وحدت فکری و ایمانی آنهاست، نه وحدت در وطن و نژاد. از نظر اسلام همه مسلمانان یک امت هستند، پروردگار، دین، پیامبر و کتابشان یکی است و هیچ امتیازی برای هیچ یک

از آنها، مگر به خاطر تقوا و تسلیم در برابر اوامر خداوند نیست (قربانی سپهر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۵۸).

۲. ابعاد مذهبی، فرهنگی و اجتماعی

حج با ایجاد مناسکی واحد برای همه مسلمانان، به همگون‌سازی فرهنگی آنان کمک می‌کند. مسلمانان از هر کشور و فرهنگی که باشند، اعمال حج را به شیوه‌ای مشابه انجام می‌دهند: احرام می‌بندند، طواف می‌کنند، در عرفات و قوف می‌یابند، رمی جمرات انجام می‌دهند و قربانی می‌کنند. این اشتراک در مناسک، نوعی هماهنگی رفتاری و فرهنگی ایجاد می‌کند که به تقریب فرهنگ‌های گوناگون کمک می‌نماید. این همگون‌سازی به معنای نفی تنوع‌های فرهنگی نیست؛ بلکه ایجاد یک لایه مشترک فرهنگی است که در عین حفظ تنوع‌ها، مسلمانان را حول ارزش‌ها و نمادهای مشترک متحد می‌کند. تعدد نگاه‌های فقهی در صورتی سبب واگرایی می‌شود که هر گروه دیگری را طرد کند و فقط نگاه خود را صحیح بداند؛ ولی اگر این تنوع و تفرق ذیل عناوین کلی هویت‌بخش (مانند تنوع سلیقه) تعبیر شود، نه تنها سبب واگرایی نخواهد بود، بلکه به غنای فرهنگی امت اسلامی نیز می‌افزاید.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی حج، کاهش تعصبات و پیش‌داوری‌های قومی، نژادی و مذهبی است. در مراسم حج، مسلمانان از نژادها و ملیت‌های گوناگون در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و تفاوت‌های ظاهری را کنار می‌گذارند. لباس یکسان، رفتارهای مشابه و هدف واحد، همه دست‌به‌دست هم می‌دهند تا تمایزات ظاهری رنگ ببازد و مسلمانان خود را اعضای یک پیکره واحد احساس کنند. این تجربه عینی برابری، تأثیر عمیقی بر نگرش مسلمانان نسبت به یکدیگر بر جای می‌گذارد. آنان درمی‌یابند که معیار برتری نزد خداوند، تقواست نه نژاد، زبان یا ملیت. این آگاهی، به تدریج تعصبات قومی و نژادی را کاهش می‌دهد و زمینه را برای همگرایی بیشتر فراهم می‌آورد.

حج به مثابه یک دستگاه تبلیغاتی عظیم عمل می‌کند که توانایی برجسته‌سازی و معرفی فجایع انسانی در تمامی نقاط عالم به امت اسلامی را دارد و می‌تواند عامل رسوایی دولت‌های بزرگ در حوزه فجایع بزرگ انسانی باشد. امام خمینی (ره) از مناسک اخلاقی و عرفانی حج، تفسیری کاملاً سیاسی و انقلابی ارائه می‌دهند و حج را زمینه بسیار مناسبی برای صدور بیداری اسلامی و ارزش‌های انقلابی می‌دانند.

۳. ابعاد سیاسی: براثت از مشرکین به عنوان کارکرد هویت بخش سیاسی

از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می شود، وجود دشمن مشترک است. دشمن مشترک سبب انسجام و یکپارچگی داخلی، هویت بخشی به جمع درونی و انگیزه ای برای تلاش و احساس در راه بودن است؛ زیرا بخشی از هویت با ضدیت معنادار می شود؛ یعنی بخشی از کیستی ما، مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. بنابراین اصل هویت، پیوسته با اصل ضدیت مقارن است. براثت از مشرکین در حج، این پیام را برای مسلمانان دارد که آنها باید با وجود همه اختلافات و فرق، بر محور توحید و کعبه متحد شوند و همگی کافران را به عنوان دشمن مشترک خود بدانند. یعنی افزون بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است؛ زیرا دشمن مشترک همه مسلمانان - با وجود تفاوت های سیاسی و جغرافیایی آنها - در کافر بودن یکسان است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۹-۱۰).

یکی از مهم ترین ظرفیت های سیاسی حج، مسئله براثت از مشرکین است. این فریضه، کارکردهای متعددی از جمله هویت بخشی، انسجام بخشی، تقویت روحیه مقاومت و امنیت آفرینی در عرصه بین المللی دارد. امام خمینی (ره) براثت از مشرکین را رسالت سیاسی حج می دانستند و با توجه به مسائل جهان اسلام و اقدامات ضداسلامی آمریکا، براثت از آمریکا و اسرائیل را در رأس این مسئله قرار می دادند. ایشان در این باره می فرمایند: «به حج می روند و حجاج به وظیفه خود که براثت از مشرکین و آمریکا و اسرائیل است عمل می کنند. ممکن نیست حجاج ما به حج بروند و دست به تظاهرات علیه استکبار جهانی نزنند. اصولاً براثت از مشرکین از وظایف سیاسی حج است و بدون آن، حج ما حج نیست» (۱۳۸۹، ج ۲۰، ص ۳۵۰). این براثت عمومی مسلمین در فریضه حج، نشان از خستگی امت اسلامی از سلطه گری قدرت های بزرگ در جهان اسلام دارد و مسلمانان، براثت خود را از ستمگری قدرت های بزرگ در کشورهای اسلامی فریاد می زنند و جنایت های ضد انسانی غرب را به گوش جهانیان می رسانند.

(د) موانع تحقق همگرایی از طریق کارکرد حج

با وجود ظرفیت های بی بدیل حج برای همگرایی جهان اسلام، موانع و چالش هایی نیز در مسیر بالفعل شدن این ظرفیت ها وجود دارد. شناخت این موانع، برای برنامه ریزی جهت بهره برداری بهینه از فرصت های حج ضروری است. در این فصل، چالش ها و موانع تحقق همگرایی از طریق حج در پنج محور اصلی بررسی می شود: تفرقه به عنوان معضل مهم

جهان اسلام، تعصب و نژادپرستی، خشونت و افراط‌گری، بدعت و انحراف، و موانع ساختاری و سیاسی.

۱. اختلافات مذهبی و فقهی

یکی از مهم‌ترین چالش‌های درون‌دینی در مسیر همگرایی از طریق حج، اختلافات مذهبی میان فرق و مذاهب اسلامی است. این اختلافات گاه چنان عمیق می‌شود که به‌جای همگرایی، به واگرایی و تفرقه دامن می‌زند. تعدد نگاه‌های فقهی در صورتی سبب واگرایی می‌شود که هر گروه دیگری را طرد کند و فقط نگاه خود را صحیح بداند. گاه تفاوت فقهی به‌عنوان اصالت هویتی مدنظر قرار می‌گیرد و سایر مکاتب به خروج از دایره ایمان متهم می‌شوند. این رویکرد افراطی، نه‌تنها به همگرایی کمک نمی‌کند، بلکه شکاف‌های عمیق‌تری در جهان اسلام ایجاد می‌نماید.

۲. سوءاستفاده از ظرفیت حج برای تبلیغات فرقه‌ای

بدعت و انحراف در حج و عدم توجه به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی که بر عدم همگرایی مسلمانان تأثیر می‌گذارد، از مسائل مهمی است که گریبان جامعه مسلمانان در این زیارت مقدس را گرفته است. در سال‌های اخیر، وحدت و برادری در حج با عقاید بدعت‌آمیز و انحراف از تعالیم واقعی اسلام تهدید شده است. یکی از نگران‌کننده‌ترین جنبه‌های بدعت در حج ظهور ایدئولوژی‌ها و گروه‌های افراطی است که به نام اسلام خشونت و نفرت را ترویج می‌کنند. این گروه‌ها اغلب زائران را در ایام حج هدف قرار می‌دهند و عقاید افراطی خود را گسترش می‌دهند و افراد آسیب‌پذیر را به خدمت می‌گیرند. حضور چنین گروه‌هایی نه‌تنها از تجربه معنوی حج می‌کاهد، بلکه امنیت همه زائران را نیز به خطر می‌اندازد. افزون‌براین، انحراف از تعالیم واقعی اسلام، مانند نپذیرفتن اعمال مستقر دینی یا ترویج عقاید نامتعارف، نیز می‌تواند بین حاجیان اختلاف ایجاد کند. این انحرافات اغلب ناشی از عدم آگاهی یا عدم درک اصول اسلامی است و افراد را به‌سمت عقاید و اعمالی سوق می‌دهد که مخالف آموزه‌های قرآن و سنت است (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳، ص ۱۸۰-۱۸۱).

۳. مانع ملیتی و قوم‌گرایی

قوم‌گرایی به تمایل افراد به این موضوع اشاره دارد که فرهنگ یا گروه قومی خود را برتر از دیگران بدانند. این طرز فکر می‌تواند پیامدهای مهمی برای تعاملات و روابط اجتماعی داشته باشد؛ زیرا می‌تواند به احساس برتری، تعصب نسبت به افراد با فرهنگ‌ها یا پیشینه‌های مختلف منجر شود. در چهارچوب حج، قوم‌گرایی می‌تواند در عدم همگرایی

مسلمانان از مناطق مختلف جهان نقش داشته باشد. از این رو، حج یک تجربه مقدس و عمیق برای همه مسلمانان است؛ زیرا نشان‌دهنده سفر معنوی از خودگذشتگی، وحدت و تسلیم در برابر خداوند است. با وجود این، تعداد زیاد زائرانی که در حج شرکت می‌کنند (بیش از دو میلیون نفر در سال‌های اخیر) می‌تواند آن را به یک تجربه چالش‌برانگیز و طاقت‌فرسا تبدیل کند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳، ص ۱۷۷).

درواقع، تنوع فرهنگ‌ها در بین زائران نیز می‌تواند به سوء تفاهم، درگیری و دو دستگی منجر شود. قوم‌گرایی می‌تواند این تنش‌ها را تشدید کند؛ زیرا افراد ممکن است به هنجارهای فرهنگی، باورها و آداب و رسوم خود بچسبند و در مقابل تعامل یا درک افرادی مقاومت کنند که با آنها متفاوت هستند. یکی از راه‌هایی که قوم‌گرایی می‌تواند در مراسم حج تجلی پیدا کند، تشکیل گروه‌ها یا «بلوک‌های» متمایز براساس ملیت، قومیت یا زبان است. زائران ممکن است به سمت دیگرانی جذب شوند که فرهنگ یا زبان آنها را به اشتراک می‌گذارند و دسته‌ها یا جوامعی را تشکیل دهند که افراد خارجی را حذف می‌کنند. این گروه‌ها ممکن است با هم معاشرت کنند، غذا بخورند و دعا کنند و حس برتری و انزوا از دیگران را تقویت کنند. این رفتار می‌تواند مانع روحیه اتحاد و برادری شود که قرار است شاخصه حج باشد؛ زیرا باعث ایجاد موانع و تفرقه در بین زائران می‌شود (همان، ص ۱۷۷-۱۷۸).

۴. امنیت‌سازی حج و اختلافات سیاسی کشورها

یکی از چالش‌های اساسی در مسیر تحقق کارکردهای همگرایانه حج، امنیت‌سازی این فریضه توسط برخی دولت‌هاست. متأسفانه گاه به‌جای آنکه حج به‌عنوان فرصتی برای تعامل و همگرایی تلقی شود، به‌مثابه تهدیدی برای امنیت ملی برخی کشورها قلمداد می‌شود و با نگاه امنیتی با آن برخورد می‌شود. این رویکرد امنیتی، فضای اعتماد و تعامل را تضعیف کرده و زائران را در انجام وظایف اجتماعی و سیاسی خود با محدودیت مواجه می‌کند. در نتیجه، ظرفیت‌های عظیم حج برای همگرایی، به‌دلیل محدودیت‌های اعمال‌شده، بالفعل نمی‌شود. حج برای ایجاد حس وحدت در میان مسلمانان است، با وجود این، پیام وحدت، دوره حج گاهی می‌تواند با اختلافات خارجی بین مسلمانان خدشه‌دار شود. این تفرقه خارجی می‌تواند اشکال مختلفی داشته باشد؛ از جمله رقابت‌های ملی‌گرایانه، درگیری‌های سیاسی و تفاوت‌های فرهنگی. این تفرقه‌ها می‌تواند

مانع اتحاد مسلمانان در ایام حج شود و در نهایت روحیه برادری و وحدتی را تضعیف کند که هدف زیارت ترویج آن است (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳، ص ۱۷۸).

درگیری‌های سیاسی نیز می‌تواند به تفرقه بین مسلمانان در ایام حج کمک کند. هنگامی که مسلمانان برای ادای زیارت در مکه جمع می‌شوند، درگیری‌ها و تنش‌های سیاسی موجود در کشورهای خود را با خود می‌آورند. این درگیری‌ها می‌تواند به حج سرایت کند؛ زیرا زائران طرف‌های مخالف ممکن است بر سر اختلافات یا نارضایتی‌های سیاسی با هم درگیر شوند. این درگیری می‌تواند فضای خصمانه و تفرقه‌افکنی ایجاد کند و حس اتحاد و برادری را تضعیف کند که قرار است در زیارت حاکم باشد. اختلاف فرهنگی نیز می‌تواند در تفرقه بین مسلمانان در ایام حج نقش داشته باشد. مسلمانان با فرهنگ‌های مختلف به حج می‌آیند که هر کدام آداب، سنت‌ها و آداب و رسوم خاص خود را دارند. این تفاوت‌های فرهنگی گاهی می‌تواند به سوء تفاهم، درگیری یا تعصب بین زائران منجر شود (صالحی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵).

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که فریضه حج با توجه به دارا بودن ظرفیت‌های متعددی از جمله ابعاد سیاسی-اجتماعی، ظرفیت دیپلماتیک وحدت‌گرایانه و آگاهی‌بخشی از مشکلات جهان اسلام می‌تواند در مسئله همگرایی امت اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد. دیپلماسی فرهنگی حج این توانایی را دارد که در ایجاد صلح و امنیت جهانی و منطقه‌ای مؤثر واقع شود؛ زیرا با تقویت زمینه‌های فرهنگی، عواملی نظیر تعصب و جهل، تکبر و... از بین می‌رود. دیپلماسی وحدت‌بخشی که صلح و امنیت را به بار می‌آورد، همراه با عقلانیت و تعقل است و این مناسک حج است که زمینه اتحاد و همدلی را فراهم می‌کند و از نزاع و تفرقه و جدال برحذر می‌دارد.

از این رو، مناسک حج تمرینی برای برقراری ارتباط و گفت‌وگوی منطقی بین مذاهب اسلامی است و استفاده صحیح از این موقعیت عظیم اسلامی می‌تواند باعث تقریب مذاهب اسلامی شود. بنابراین، حج عبادتی سیاسی-اجتماعی است که متضمن مجموعه‌ای از قوانین و دستورات الهی برای رسیدن به سعادت دنیا و آخرت است و مناسک گنجانده شده در این آیین الهی آمیزه‌ای وحدت‌بخش و صلح‌آفرین است که در صورت توجه به فلسفه حقیقی مناسک حج و انجام درست اعمال آن، مسلمین می‌توانند به سعادت دنیا و آخرت برسند و امت واحده اسلامی، بلکه بالاتر از آن جامعه جهانی اسلامی تشکیل دهند.

منابع

۱. اسحاقی، سیدحسین، (۱۳۸۷ش) سلوک سبز، نوگرایی در حج از منظر امام و رهبری، تهران، نشر مشعر.
۲. بابایی، حبیب‌الله و همکاران، (۱۳۸۸) جستاری نظری در باب تمدن، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ دوم.
۳. حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۵) اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد، انتشارات پایلی.
۴. حقی، محمد، دیپلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری، فصلنامه میقات حج، سال ۳۰، شماره ۱۲۰، ۱۴۰۱.
۵. خمینی، سیدروح‌الله، (۱۳۷۸) جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی(ره)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
۶. خمینی، سیدروح‌الله، (۱۳۸۹) صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
۷. دوثرتی، جیمز و رابرت فالترزگراف، (۱۳۸۴) نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، (ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب)، تهران، نشر قومس.
۸. رهنمایی، محمدرضا، رهیافت سیاسی حج در اندیشه امام خمینی(ره)، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، شماره ۲۶، ۱۳۸۸.
۹. سیف‌زاده، سیدحسین، (۱۳۶۸) نظریه‌های مختلف در روابط بین‌الملل، تهران، نشر سفیر.
۱۰. شیخ صدوق، محمدبن علی، (۱۳۸۵) علل الشرایع، قم، کتابفروشی داوری، چاپ اول.
۱۱. صالحی، سیدرضا، مروری بر کارکردهای گوناگون مناسک حج، فصلنامه میقات حج، شماره ۷۴، ۱۳۸۹.
۱۲. عیوضی، محمدرحیم، و نصراللهی، یدالله، همگرایی جهان اسلام و آینده تمدن اسلامی، فصلنامه مطالعات جهان اسلام، سال اول، شماره ۳، ۱۳۹۱.
۱۳. قربانی‌سپهر، آرش، متقی، افشین، و قربانی‌سپهر، پریسا، بررسی جایگاه دیپلماسی فرهنگی حج و موانع آن با تأکید بر همگرایی در جهان اسلام، فصلنامه میقات حج، سال ۳۱، شماره ۱۲۲، ۱۴۰۱.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷) الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم.
۱۵. محمدی، محسن، کریمیان، نورالله، و رضایی، حسن، ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، سال ۳، شماره ۲، ۱۳۹۴.
۱۶. مشیرزاده، حمیرا، (۱۳۸۹) تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران، سمت.

۱۷. مطهری، مرتضی، (۱۳۶۱) احیاء تفکر اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۸. مؤمنی، مصطفی، (۱۳۸۹) جهان اسلام، تهران، کتاب مرجع.
۱۹. نظری، علی اشرف، و پیرانی، شهره، نظریه هویت اجتماعی و بازنمایی کنش هویتی داعش، مطالعات ملی، شماره ۱۸، ۱۳۹۶،
۲۰. نادری، مهدی، و آذرشب، محمد، حج و هویت جمعی امت اسلامی، پژوهشنامه حج و زیارت، سال ۹، شماره ۲۴، ۱۴۰۳،
۲۱. ولایتی، علی اکبر، و سعیدمحمدی، رضا، تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام، دانش سیاسی، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۹.

